

Krzysztof Nawotka

(Uniwersytet Wrocławski)

<https://orcid.org/0000-0002-2658-5831>

Logos egipski w *Romansie o Aleksandrze**

Egyptian Logos in the "Alexander Romance"

STRESZCZENIE

Zamierzeniem autora tego artykułu było zbadanie skali i znaczenia egipskich elementów kulturowych w tzw. logosie egipskim, czyli w pierwszych dwunastu rozdziałach księgi I greckiego anonimowego dzieła *Romans o Aleksandrze* Ps.-Kallistenesa. Zawiera on opowieść o poczęciu Aleksandra Wielkiego bądź przez boga Amona z Siwy, bądź przez udającego go faraona Nektanebo II i o jego narodzinach. Przedmiotem analizy są zarówno realia kulturowe, jak i kompozycja tej opowieści. Wśród tych pierwszych szczególne miejsce zajmuje ukazanie Nektanebo II jako wróżbity i czarownika. Skonfrontowane z poświadczonym w egipskich i greckich źródłach, zwłaszcza papirologicznych, obrazem magii egipskiej, wykazuje ono doskonałą wiedzę Ps.-Kallistenesa o egipskich praktykach magicznych i o pozycji magii w obrazie prawowitego faraona, przy czym uwagę zwraca zerwanie z typową dla literatury greckiej niechęcią do magii. Logos trafnie też odzwierciedla znane ze Steli Metternicha zainteresowanie magią historycznego Nektanebo II. Zestawienie logosu egipskiego z tzw. *Snem Nektanebo* znanym z fragmentarycznych papirusów greckich i demotycznych wskazuje na duże podobieństwo ideowe tych dzieł, wynikające być może z ich przynależności do – pierwotnie demotycznego – cyklu opowieści o upadku, wygnaniu i powrocie Nektanebo. Logos egipski *Romansu o Aleksandrze* wykazuje duże związki z tradycją egipskiej literatury mądrościowej, zaadaptowanej do potrzeb czytelnika greckiego. Logos egipski, wraz z passusami poświęconymi założeniu Aleksandrii i pobytowi Aleksandra w Egipcie, pozwala zidentyfikować anonimowego dla nas Ps.-Kallistenesa jako mieszkańca Aleksandrii, zhellenizowanego Egipcjanina, o niezwyklej wiedzy na temat kultury Egiptu przedgreckiego. Pokazuje on Ps.-Kallistenesa jako erudyte swobodnie przekształcającego materiał zapożyczony od poprzedzających go autorów.

Słowa kluczowe: *Romans o Aleksandrze*, Egipt, Ps.-Kallistenes, Nektanebo, Aleksander Wielki, magia, *Sen Nektanebo*

* Badania prowadzące do powstania tego artykułu zostały sfinansowane dzięki grantowi NCN UMO-2012/05/B/HS2/04025. Chciałbym serdecznie podziękować Pani dr Agnieszce Wojciechowskiej za bezcenne wskazówki, których udzieliła mi podczas pracy nad tym artykułem.

W artykule podjęto próbę analizy wątków egipskich występujących w anonimowym późnoantycznym dziele *Historia Alexandri Magni*, częściej cytowanym jako *Romans o Aleksandrze* Ps.-Kallistenesa. Przedmiotem szczególnego zainteresowania autora jest zachowana w początkowych rozdziałach księgi I tego dzieła opowieść o egipskim pochodzeniu i narodzinach Aleksandra Wielkiego, czyli tzw. logos egipski, zwłaszcza próba osadzenia tej ahistorycznej opowieści w kontekście literatury i tradycji egipskiej. Od kilku dekad *Romans o Aleksandrze* przeżywa prawdziwy renesans zainteresowań badawczych, głównie ze względu na rolę, jaką odegrał w kulturach starożytnej, średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy, Bliskiego Wschodu, Afryki i Azji, gdy doczekał się ponad dwustu wersji w licznych językach starożytnych i późniejszych¹. Tutaj jednak ograniczymy się do najstarszej wersji *Romansu o Aleksandrze*, znanej jako A, wywodzącej się wprost z zaginionego archetypu (α), ponieważ ona najwierniej przechowuje pierwotną, złożoną tradycję jego powstawania, co jest szczególnie ważne z punktu widzenia celów badawczych tego artykułu.

Wbrew tradycyjnie nadawanemu mu tytułowi, *Romans o Aleksandrze* nie należy do gatunku literackiego powieści, w odniesieniu do jej antycznych przedstawicieli nazywanego w starszej literaturze romansem, ale jest fabularyzowaną biografią Aleksandra Wielkiego datowaną na drugą połowę III w. n.e.² Poza tytułowym bohaterem postacią przyciągającą największą uwagę czytelnika jest żyjący w IV w. n.e. król Egiptu Nektanebo II, w *Romansie* ojciec Aleksandra. Pomijając czysto literackie więzy krwi, te dwie ważne postacie historyczne łączyło duże podobieństwo ideowe, bez wątpienia wynikające ze świadomych nawiązań polityki Aleksandra w Egipcie do tradycji Nektanebo II i jego bezpośrednich egipskich poprzedników³. *Romans o Aleksandrze* wraz z postacią króla Nektanebo wprowadza szeroki, choć drugoplanowy, kontekst tradycji, religii, kultury oraz historii starożytnego Egiptu, a hipotezę o egipskich korzeniach tego dzieła, która jest dziś powszechnie przyjmowana, wysnuł już w 1889 r. Ernest A.W. Budge⁴. Wątki egipskie odnajdujemy w całym tekście *Romansu*, w największym zaś stopniu w księdze I oraz w księdze

¹ Krótkie omówienie starożytnych i niektórych późniejszych elementów transmisji tekstu Ps.-Kallistenesa: K. Nawotka, *The Alexander Romance by Ps.-Callisthenes*, Leiden–Boston 2017, s. 30–33.

² *Ibidem*, s. 13–18, z odniesieniem do najważniejszej literatury przedmiotu.

³ K. Nawotka, A. Wojciechowska, *Nektanebo and Alexander the Great*, w: *Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition*, eds. K. Nawotka, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2016, s. 19–31.

⁴ E.A.W. Budge, *The History of Alexander the Great, being the Syria Version of the Pseudo Callisthenes*, edited from Five Manuscripts with an English Translation and notes, by E.A.W. Budge, Cambridge 1889 [= reprint: Gorgias Press, Piscataway 2003], s. xxxv–li.

III, zawierającej opowieść o spotkaniu Aleksandra z Kandake, królową Meroe – kraju położonego na południe od Egiptu, a także w passusach poświęconych testamentowi i pochówkowi Aleksandra, w których są kolejne odniesienia do Egiptu (III.33).

Osadzony w początkowych dwunastu rozdziałach księgi I *Romansu o Aleksandrze* logos egipski rozpoczyna się opowieścią o ostatnim egipskim władcy XXX dynastii Nektanebo II, który pokonany przez króla perskiego Artakserksesa III – według Ps.-Kallistenesa – udał się do Pelli w Macedonii, gdzie począł Aleksandra, którego narodziny też do tego logosu należą. Sam Nektanebo w dziele Ps.-Kallistenesa został przedstawiony jako potężny mag, który potrafił pokonać wrogów, używając małych woskowych figurek i miski z wodą. Dzięki swym proroczym wizjom miał też wiedzę o tym, że bogowie egipscy wspierają Persów maszerujących na Egipt. Podjął więc decyzję o opuszczeniu Egiptu i przebrany za kapłana drogą przez Peluzjum udał się do Macedonii. Następnie *Romans* przedstawia dalsze (fabularne) dzieje Nektanebo i Olimpias, żony Filipa II i matki Aleksandra. Zapytany przez nią o jego magiczne i astrologiczne zdolności, Nektanebo odpowiada, że dawno temu bogowie przepowiedzieli mu, iż będzie on prorokiem dla królowej. W związku z tym były król Egiptu przepowiedział Olimpias, że spędzi ona noc z bogiem Amonem, z którym zajdzie w ciążę. Jednak w dalszej części *Romansu* okazuje się, że to Nektanebo odegrał rolę Amona i że to on został ojcem Aleksandra⁵. Używając specjalnych ziół, sprowadził na królową marzenie senne, dzięki któremu Olimpias uwierzyła, że spędza noc z bogiem. Nektanebo asystował też Olimpias w położeniu, dokładając wszelkich starań, aby jej syn przyszedł na świat pod najlepszym znakiem zodiaku. Już po zakończeniu logosu egipskiego dowiadujemy się, że Nektanebo został zabity przez samego Aleksandra (a przy tym zarówno Aleksander, jak i Olimpias dowiedzieli się, że to nie Amon, ale król egipski jest ojcem syna Olimpias). Pomimo poznania tej, nie do końca wygodnej, prawdy, królowa urządziła Nektanebo godny pogrzeb⁶.

W dalszej części księgi I Aleksander znajduje się w Egipcie i postanawia zbudować na wybrzeżu nowe miasto. Wiemy, że na miejsce budowy został wybrany teren, na którym znajdowało się szesnaście wiosek, w tym jedna najważniejsza – Rakotis⁷. Podczas wizyty Aleksandra w Egipcie zo-

⁵ Jest to otwarcie powiedziane w odautorskim streszczeniu słów umierającego Nektanebo kierowanych do Aleksandra: Ps.-Callisth. I 14.7. Słowa Olimpias w I 6.4 wskazują na jej świadomość obcowania z Nektanebo, a nie Amonem. E. Carney, *Olimpias, Mother of Alexander the Great*, Now York-London 2006, s. 111–112.

⁶ Ps.-Callisth. I 14.

⁷ Ps.-Callisth. I 31.

stał on koronowany na króla Egiptu i nazwany władcą świata, nowym Sesonchosisem⁸. Miało to związek z inskrypcją na posągu, którą zobaczył Aleksander. Napis głosił, że władca wygnany z Egiptu (Nektanebo II) powróci jako młodzieniec, co Aleksander – syn Nektanebo – uznał za zapowiedź swej wyprawy nad Nil⁹.

Osobliwość omówionych tu obszernych passusów księgi I *Romansu o Aleksandrze* (rozdziały 1–12, 30–34) nie zasadza się tylko na prominentnej – daleko wykraczającej poza ich rolę w życiu historycznego Aleksandra – obecności postaci i miejsc z dziejów Egiptu Epoki Późnej, ale także na nasyceniu narracji egipskimi treściami kulturowymi. Dlatego w pełni usprawiedliwione jest niejednokrotnie występujące w literaturze przedmiotu określenie „logos egipski” w odniesieniu do tych osadzonych w Egipcie bądź ściśle z nim powiązanych rozdziałów księgi I *Romansu o Aleksandrze*.

Rozdziały 30–34 księgi I stanowią relację z pobytu Aleksandra w Egipcie od listopada/grudnia 332 r. do maja 331 r. p.n.e., relację w zasadzie historyczną, choć pisaną w odwrotnej kolejności geograficznej niż znane nam z innych źródeł wydarzenia tych lat: w *Romansie* Aleksander przybywa do Egiptu z Zachodu, rozpoczyna swój pobyt od wizyty w wyroczni Amona w oazie Siwa, a z Egiptu udaje się do Syrii, aby w dalszej kolejności zdobyć Tyr. Szczególnie dużo miejsca Ps.-Kallistenes poświęca tu założeniu Aleksandrii, wzbogacając obraz znany z dzieł innych autorów lokalną tradycją geograficzną i religijną, zwłaszcza rozbudowaną opowieścią o początku kultu Agatodajmona – lokalnego bóstwa z dolnego Egiptu, które stało się bogiem opiekuńczym Aleksandrii ptolemejskiej i rzymskiej¹⁰. Te egipskie i lokalne greckie tradycje wplecione w tekst rozdziałów 30–34 księgi I *Romansu* nie zaburzają jednak charakteru dzieła – fabularyzowanej biografii Aleksandra Wielkiego. Ich celem jest bez wątpienia uwypuklenie pozycji Aleksandrii – powszechnie uważanej za ojczyznę

⁸ Koronacja farańska: Ps.-Callisth. I 34.2. Aleksander-kosmokrator: Ps.-Callisth. I 12.7, 33.6, 34.2; w tych dwóch ostatnich miejscach Aleksander jest też nowym Sesonchosisem. O egipskich korzeniach epitetu Aleksandra „κοσμοκράτωρ” („władca świata”) zob.: K. Nawotka, A. Wojciechowska, *Alexander the Great kosmokrator*, w: *Alexander the Great and Egypt: History, Art, Tradition*, eds. V. Grieb, K. Nawotka, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2014, s. 145–151.

⁹ 25 Tybi (7 IV 331 r. p.n.e.) jako data założenia Aleksandrii podawana przez Ps.-Callisth. I 34.4–5 jest słusznie akceptowana przez nowożytną naukę, np.: P. Jouguet, *Pseudo-Callisthène et la fondation d’Alexandrie*, „BIE” 1942, 24, s. 159–174; R.S. Bagnall, *The Date of the Foundation of Alexandria*, „AJAH” 1979, 4, s. 36–49; K. Nawotka, *The Alexander Romance*, s. 107–108.

¹⁰ Ps.-Callisth. I 32.7–13. Spośród znacznej liczby opracowań poświęconych temu bóstwu zob. szczególnie: J. Quegebauer, *Le dieu égyptien Shai dans la religion et l’onomastique*, Leuven 1975.

anonimowego autora *Romansu o Aleksandrze* – której założenie jest w tym dziele głównym powodem do sławy Aleksandra. Nie oznacza to oczywiście zupełnej negacji wartości historycznej tego passusu: w istocie właśnie dzięki wykorzystaniu lokalnych opowieści stanowi on cenną historycznie część *Romansu*, zachowując na przykład wyjątkową tradycję o koronacji faraonńskiej Aleksandra¹¹, datę założenia Aleksandrii (zapewne 7 IV 331 r. p.n.e.) czy cenne dane chronologiczne i geograficzne, zarówno do dziejów wyprawy egipskiej Aleksandra, jak i do późniejszych dziejów Aleksandrii.

Inaczej rzecz się ma z pierwszymi dwunastoma rozdziałami *Romansu*: choć imiona występujących tam postaci (Nektanebo, Olimpias, Filip, Aleksander) są dobrze znane konwencjonalnym źródłom historycznym, to akcja przedstawiona w tym passusie jest historycznie niemożliwa i w istocie rzeczy całkowicie fikcyjna. Dość powiedzieć, że w *Romansie o Aleksandrze*, przegrawszy wojnę z Persją, Nektanebo II podróżuje do Macedonii, aby z Olimpias począć Aleksandra, co musiałoby się stać, z jednej strony, w 357 r. p.n.e. (na ok. 9 miesięcy przed urodzeniem Aleksandra, czyli przed lipcem 356 r. p.n.e.), a z drugiej – nie wcześniej niż w 339 r. p.n.e., czyli po podboju Egiptu przez Artakserksesa III¹². Właśnie ta fikcyjna, historycznie niemożliwa, a osadzona głęboko w realiach egipskich część *Romansu o Aleksandrze* zasługuje na szczególną uwagę, jako osobna nowela stanowiąca tylko fantazyjny wstęp do biografii Aleksandra.

Znamienne jest, że (fabularyzowana) biografia Aleksandra nie zaczyna się od wymienienia jego imienia, ale od słów „οἱ σοφώτατοι Αἰγύπτιοι” („najmądrzejsi Egipcjanie”)¹³. Te słowa, użyte przez greckiego autora *Romansu*, niemal na pewno są kalką językową z egipskiego „rxy-xt” odnoszącego się do kapłanów, pisarzy, ogólnie do osób posiadających wiedzę¹⁴. Wyrażenie „rxy-xt” jest kombinacją dwóch słów, łącznie tłumaczonych jako „knowledge man” („człowiek wiedzy”)¹⁵. W słowniku hieroglificznym słowo „rx” jest tłumaczone jako „wiedzieć”, „poznawać”¹⁶, ale rów-

¹¹ Ps.-Callisth. I 34.2. Podsumowanie dyskusji o historyczności epizodu koronacji faraonńskiej bądź przynajmniej intronizacji Aleksandra i jego osadzenie w chronologii pobytu Aleksandra w Egipcie (ok. 14 III 331 r. p.n.e.): K. Nawotka, A. Wojciechowska, *Alexander the Great*.

¹² Data: zob. p. 24.

¹³ Wszystkie przekłady cytatów z *Romansu o Aleksandrze* za: K. Nawotka, Pseudo-Kal-listenes, *Historia Alexandri Magni*, przekł., wstęp i komentarz K. Nawotka, Poznań 2010.

¹⁴ E.A.W. Budge, *op. cit.*, s. xvii–xviii; A. Erman, H. Grapow, *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, II, Berlin 1971, s.v.

¹⁵ *Ibidem*, s. 443.

¹⁶ *Ibidem*, s. 442; N. Shupak, *Where Can Wisdom be Found?: The Sage's Language in the Bible and in Ancient Egyptian Literature*, Jerusalem 1984, s. 217.

niez jako „wiedza” lub „mądrość”¹⁷. Wyraz „rx” jest dobrze poświadczony w literaturze egipskiej i zazwyczaj pojawia się w tekście razem ze słowem „głupiec”, odróżniając ludzi mądrych od tych głupich. Wedle piśmiennictwa egipskiego ludzie mądrzy to często ci, którzy byli blisko przywódców politycznych, zazwyczaj w otoczeniu faraona¹⁸. W starożytnym Egipcie dobrze poświadczony jest osobny gatunek literacki nazywany „literaturą dydaktyczną” lub „literaturą mądrościową”, często przyjmującą formę wskazówek starego faraona dla swego syna. Być może słowa użyte przez Ps.-Kallistenesa „najmądrzejsi Egipcjanie” zostały zaczerpnięte ze wspólnego zasobu kulturowego „literatury mądrościowej” Egiptu. Oczywiście ani *Romans o Aleksandrze*, ani nawet jego logos egipski nie są typowymi przewodnikami lub testamentami starego króla dla swego syna i następcy opisującymi jaki powinien być dobry władca. Nie należy zatem do „literatury mądrościowej” *sensu stricto*, ale to – rzecz jasna – nie wyklucza czerpania przez anonimowego autora *Romansu* z dzieł literatury egipskiej.

Interpretacja wyrażenia „najmądrsi Egipcjanie” jako odniesienia do obdarzonych wiedzą (magiczną, religijną) Egipcjan (a więc w znaczeniu „rxy-xt”) wydaje się bardziej prawdopodobna niż – podnoszone przez niektórych badaczy – hellenocentryczne odczytanie tego passusu jako odnoszącego się do greckich uczonych żyjących w Aleksandrii w okresie ptolemejskim i rzymskim, np. Eratostenesa, Hipparcha czy Ptolemeusza¹⁹, skoro w dalszej części narracji nie znajdujemy żadnego dosłownego odniesienia do nauki greckiej, a wręcz osiągnięcia hellenistycznej astrologii przedstawiane są jako egipska własność intelektualna, z której czerpie pełną garścią jej prawowity dziedzic – Nektanebo. Pochwała Egiptu jako źródła wiedzy nie jest zresztą niczym nieoczekiwanym. Motyw Egiptu, jako stolicy mądrości, jest toposem literatury greckiej od Herodota²⁰, przez Plutarcha²¹, po autorów późnej starożytności, tak pogańskiej, jak i chrześcijańskiej, dobrze poświadczających frazę „σοφώτατοι Αἰγύπτιοι”²².

Drugie zdanie *Romansu o Aleksandrze* wprowadza postać króla Egiptu Nektanebo – głównego bohatera pierwszych dwunastu rozdziałów tego dzieła. Nowożytna nauka imieniem tym określa – za autorami klasycz-

¹⁷ N. Shupak, *op. cit.*, s. 217, 219–220.

¹⁸ *Ibidem*, s. 258–261; M. Karenga, Maat, *the Moral Ideal in Ancient Egypt: A Study in Classical African Ethics*, New York–London 2004, s. 237; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings*, Berkeley 2006, s. 74.

¹⁹ Tak np. M. Papathanassiou, *Historia Alexandri Magni: Astronomy, Astrology and Tradition*, „DHA” 1999, 25.2, s. 119.

²⁰ Hdt. II 4, 49–50, 77; R. Stoneman, *Il Romanzo di Alessandro*, I, Milano 2007, s. 468.

²¹ Plu. *mor.* 354e.

²² Celsus 1.20; Aristid., *Or.* 45, Jebb p. 168; Clem. Al., *Strom.* V 5.28; *Scholia vetera in Aelium Aristidem*, Jebb 168, 17; Chor. 32.2.148.

nymi – dwóch władców Egiptu należących do ostatniej XXX dynastii. Ich prawidłowe, egipskie imiona to: Nechetnebef (Nektanebo I) i Nechtharehbe (Nektanebo II). Nektanebo II był trzecim władcą XXX dynastii i ostatnim powszechnie uznawanym faraonem Egiptu²³, którego panowanie, jak wcześniej wspomniano, zostało przerwane przez najazd króla perskiego Artakserksesa III, kładący kres okresowi 60 lat niepodległości Egiptu, rozpoczętemu pokonaniem i wygnaniem Persów z Egiptu w 399 r. p.n.e. Lata panowania Nektanebo II przypadały na okres od 360/359 r. do 340/339 r. p.n.e.²⁴

Panowanie Nektanebo II było czasem ogromnej siły i stabilności gospodarczej Egiptu, czego dowodzą intensywnie prowadzone prace budowlane na terenie całego Egiptu, poświadczane w 52 wzniesionych, przebudowanych bądź wyremontowanych świątyniach²⁵. W wielu aspektach polityki kulturalnej Nektanebo II wzorował się na władcach XXVI dynastii saickiej, której rządy zostały przerwane przez najazd króla perskiego Kambyzesa w 525 r. p.n.e., rozpoczynający okres pierwszego panowania perskiego w Egipcie (lata 525–399 p.n.e.). Dzięki bardzo dobrej sytuacji gospodarczej kraju Nektanebo II był w stanie wystawić wielką armię, w skład których wchodził również – choć nie wyłącznie – najemnicy greccy, dowodzeni przez najlepszych greckich strategów tej epoki oraz mógł prowadzić aktywną politykę zagraniczną, wspierając wrogów Imperium Perskiego w Fenicji i na innych obszarach wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. O sile Egiptu w jego epoce najlepiej świadczą dwie nieudane próby podbicia kraju nad Nilem przez Persów. Udało się to dopiero za trzecim razem w 340/339 r. p.n.e., przy pełnej mobilizacji armii perskiej, na której czele wyjątkowo stanął sam Wielki Król Artakserkses III. Pokonany w bitwie pod Peluzjum Nektanebo II szybko opuścił stolicę kraju Memfis, oddając tym samym siedzibę i symbol swej władzy Persom. Po nieudanej próbie stawienia oporu w Górnym Egipcie faraon wyjechał z Egiptu, udając się raczej do Etiopii niż do Nubii, jak twierdzi Diodor²⁶.

²³ W okresie drugiego panowania perskiego część Egiptu kontrolował faraon Chababasz, którego większość Egipcjan nie uznawała jednak za prawowitego władcę i którego imienia Maneton nie pomieścił w swej liście królów Egiptu. Zob. A. Wojciechowska, *Kontrowersje wokół Khababasza*, w: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*, red. K. Nawotka, M. Pawlak, Wrocław (Antiquitas XXIX) 2007.

²⁴ Datacja za: L. Depuydt, *New Date for the Second Persian Conquest, End of Pharaonic and Manethonian Egypt: 340/39 B.C.E.*, „Journal of Egyptian History” 2010, 3, s. 191–230. Zob. szczegółową dyskusję chronologii egipskiej w tym okresie: A. Wojciechowska, *From Amyrtaeus to Ptolemy: Egypt in the Fourth Century B.C.*, Wiesbaden 2016, s. 7–20.

²⁵ *Ibidem*, s. 128–135.

²⁶ D.S. XVI 51.1; K. Ryholt, *A Demotic Version of Nektanebo's Dream* (P. Carlsberg 562), „ZPE” 1998, 122, s. 197–200; L. Depuydt, *From Xerxes' Murder (465) to Arridaïos' Execu-*

Zdanie wprowadzające postać Nektanebo II w *Romansie o Aleksandrze* wymienia, jako jego pierwszą i najważniejszą cechę, moc magiczną: „τῇ μαγικῇ δυνάμει πάντων περιγενέσθαι” („przewyższał wszystkich mocą magiczną”). Taka charakterystyka faraona została bez wątpienia zaczerpnięta z tradycji kulturalnej Egiptu przedgreckiego. Każdy władca Egiptu już od czasów Starego Państwa posiadał magiczną moc zwaną *heka*²⁷. W przeciwieństwie do Grecji i większości krajów starożytnego Zachodu, gdzie magia była działalnością prywatną, niezależną od religii państwowej (religii *polis*), wręcz postrzegana jako zagrożenie dla porządku społecznego²⁸, w starożytnym Egipcie uważano ją za pełnoprawny składnik religii²⁹. Przedstawienie w *Romansie* Nektanebo jako maga ukazywało go jako egipskiego kapłana, a każdy faraon był z definicji najwyższym kapłanem³⁰. *Heka* była darem od bogów dla ludzi, aby pomóc im zwalczać choroby, jadowite zwierzęta i inne trapiące ich problemy. *Heka* była używana przez faraona, aby chronić Egipt przed chaosem spowodowanym zarówno przez zewnętrznych wrogów Egiptu, jak i przez siły wewnętrzne, które mogłyby wywołać nieład w kraju³¹. W związku z tym przedstawienie Nektanebo II jako człowieka niezrównanego w sile magicznej, szokujące egzotyką greckiego czytelnika, nie było niczym niezwykłym na gruncie kultury egipskiej. Zachował się zresztą dowód materialny postrzegania Nektanebo II w Egipcie czasów jego panowania jako *Hekau*, czyli osobę obdarzoną mocą magiczną. Jest to przechowywana w Metropolitan Museum w Nowym Jorku tzw. stela Metternicha – kamienna tablica należąca do bardzo popularnej w Okresie Późnym kategorii stel magicznych, czasem określanych jako *cippi* Horusa. Na takich stelach umieszczano inskrypcje hieroglificzne z zaklęciami magicznymi oraz tekstem o tym, jak chronić ludzi przed ugryzieniem skorpiona lub innym jadowitym stworzeniem. Nektanebo, jako faraon, był Horusem za życia i posiadał moc

tion (317): *Updates to Achaemenid Chronology (Including Errata in Past Reports)*, Oxford 2008, s. 269; idem, *New Date*, s. 205.

²⁷ M. Etienne, *Heka. Magie et envoûtement dans l'Égypte ancienne*, Paris 2000, s. 41–44; G. Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, London 2006, s. 50.

²⁸ J.-B. Clerc, *Homines magici. Étude sur la sorcellerie et la magie dans la société romaine impériale*, Bern–New York 1995; J.C. Petropoulos, *Introduction: Magic in Ancient Greece*, w: *Greek Magic: Ancient, Medieval and Modern*, ed. J.C. Petropoulos, London 2008.

²⁹ R.K. Ritner, *Egyptian Magical Practice under the Roman Empire: The Demotic Spells and their Religious Context*, w: ANRW II 18.5, Berlin–New York 1995, s. 3352–3355; M. Etienne, *op. cit.*, s. 34; G. Pinch, *op. cit.*, s. 9–17; J. Assmann, *The Search for God in Ancient Egypt*, Ithaca–London 2001, s. 23; C. Theis, *Magie und Raum. Der magische Schutz auserwählter Räume im alten Ägypten nebst einem Vergleich zu angrenzenden*, Tübingen 2014, s. 10–18.

³⁰ D. Frankfurter, *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*, Princeton 1998, s. 225–237.

³¹ M. Etienne, *op. cit.*, s. 13–15, 40–44.

magiczną, tak jak Horus przedstawiony całopostaciowo w edyktule steli Metternicha, z węzami i skorpionami w dłoniach, symbolizującymi jego moce magiczne³². Sam faraon – już w ludzkiej postaci – został też na tej steli wyobrażony, w jej górnym rejestrze, co jednoznacznie wskazuje na jego osobiste zainteresowania magią. Stela Metternicha stanowi zatem niezwykle cenne, bo współczesne Nektanebo II, poświadczenie autentyczności zachowanej też w *Romansie o Aleksandrze* tradycji o jego osobistych zainteresowaniach magią³³.

W logosie egipskim *Romansu o Aleksandrze* została zaprezentowana szeroka gama działań magicznych – zarówno podejmowanych przez Nektanebo, jak i prezentowanych przezeń królowej Olimpias podczas ich pierwszego spotkania. Pierwszym jest zwalczanie wrogich eskadr wojennych przez magiczne zatapianie modeli okrętów w wypełniającej spizową miskę wodzie deszczowej (I 1), powtórzonym z modyfikacją w rozdziale 3 księgi I, gdzie Nektanebo również wrzuca do misy z wodą stateczki z wosku, ale zamiast je zatapiać, odczytuje z misy obraz okrętów wroga prowadzonych przez bóstwa egipskie. Ta scena dobitnie pokazuje zasadę kompozycyjną świadomie lub odruchowo stosowaną przez anonimowego autora *Romansu o Aleksandrze*: niedającą się rozdzielić kombinację elementów egipskich i greckich. Grecka – choć zapożyczona z Bliskiego Wschodu – jest metoda lekanomancji, czyli wrózenia z kształtów tworzonych przez oliwę wylaną na wodę w misie³⁴, a w scenach przedstawionych w rozdziałach 1 i 3 księgi I mamy właśnie do czynienia z użyciem do celów wróżebnych i magicznych napełnionej wodą misy: „ἐλάμβανε χαλκῆν λεκάηνν καὶ γεμίσας αὐτὴν ὕδατος ὀμβρίου” („brał spizową misę, napełniał ją wodą deszczową”). Jej popularność w Egipcie epoki rzymskiej poświadczają papyry magiczne³⁵. Autentyczne są też wyłaniające się z *Romansu o Aleksandrze* szczegóły: konieczność posiadania wysokich kwalifikacji wróżbiarskich przez osobę uprawiającą lekanomancję i związek magii z wróżbiarstwem³⁶. Elementy egipskie tej sceny to posługiwanie

³² C.E. Sander-Hansen, *Die Texte der Metternichstele*, Kopenhagen 1956; H. Sternberg-el Hotabi, *Untersuchungen zur Übeliferungsgeschichte der Horusstelen. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte Ägyptens im 1. Jahrtausend v. Chr.*, I–II, Wiesbaden 1999.

³³ Y. Koenig, *Magie et magiciens dans l'Égypte ancienne*, Paris 1994, s. 101–105; R. Stoneman, *Il Romanzo*, s. 470.

³⁴ W. Burkert, *Divination*, w: *ThesCRA III*, Los Angeles 2005, s. 9.

³⁵ PGM IV 222–223, 3209–3354, V 1–53, 55–69, VII 319–334; F. Graf, *Magic and Divination*, w: *The World of Ancient Magic: Papers from the First International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens, 4–8 May 1997*, eds. D.R. Jordan, H. Montgomery, E. Thomassen, Bergen 1999, s. 287–288.

³⁶ W.S. Brashaer, *The Greek Magical Papyri: An Introduction and Survey; Annotated Bibliography (1928–1994)*, w: *ANRW II 18.5*, Berlin–New York 1995, s. 3395; F. Graf, *op. cit.*;

się przez Nektanebo hebanową różdżką i szczególna rola figurek z wosku, żywo przypominających *uszebti*, poświadczone w magii egipskiej od czasów przedgreckich po epokę koptyjską, których ożywianie w rytuałach magicznych miało unaocznić potęgę *heka*³⁷. Zatapianie stateczków z wosku może być zresztą echem egipskiego rytuału magicznego obalenia Apep – symbolu chaosu – zawierającego element niszczenia woskowych figurek wrogów Egiptu³⁸.

Nade wszystko, przedstawiony w rozdziale 3 księgi I *Romansu* obraz bogów egipskich kierujących okrętami wroga płynącymi na podbój Egiptu przywodzi na myśl inny utwór literatury egipskiej czasów wczesnoptolemejskich – *Sen Nektanebo*. Jest to fragmentarycznie zachowana późnoegipska powieść przedstawiająca wydarzenia z czasów króla Nechtharehbe, czyli Nektanebo II. Nowożytnemu czytelnikowi jest ona znana w najpełniejszej wersji greckiej z papirusu P. Leiden I 396³⁹ oraz z czterech ułamkowych papirusów demotycznych: P. Carlsberg 499, P. Carlsberg 424, P. Carlsberg 559 + PSI inv. D 60, P. Carlsberg 562⁴⁰. Jeden z nich, fragmentaryczny P. Carlsberg 562, zawiera tekst bardzo zbliżony do tego, który znamy z papirusu Apolloniosa, a pozostałe trzy przedstawiają dalszy ciąg historii. Wszystkie te papirusy datowane są na okres od II w. p.n.e. do początku II w. n.e., a związek genetyczny między tekstami na nich zachowanymi nie budzi wątpliwości. Nie ma też wątpliwości, że pierwotny, niezachowany do dziś tekst tego utworu, powstał w języku egipskim i że został spisany pismem demotycznym, choć nie wiemy, czy najstarszy

S. Donnat, *Le bol comme support de la Lettre au mort. Vers la mise en évidence d'un rituel magique*, w: *La magie en Égypte: à la recherche d'une définition: actes du colloque organisé par le Musée du Louvre, les 29 et 30 septembre 2000*, ed. Y. Koenig, Paris 2002, s. 215–217; W. Burkert, *op. cit.*, s. 9.

³⁷ H. van Thiel, *Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische Alexander-roman nach der Handschrift L*, Darmstadt 1974, s. 169; F. De Salvia, *La figura del mago egizio nella tradizione letteraria greco-romana*, w: *La magia in Egitto ai tempi dei faraoni. Atti convegno internazionale di studi, Milano, 29–31 ottobre 1985*, cura di A. Roccati, S. Siliotti, Milano 1987, s. 356; R.K. Ritner, *op. cit.*; D. Ogden, *Binding Spells: Curse Tablets and Voodoo Dolls in Greek and Roman World*, w: *Witchcraft and Magic in Europe*, eds. B. Ankarloo, S. Clarke, Philadelphia 1999; M. Etienne, *op. cit.*, s. 48–50; S.H. Aufrère, *Quelques aspects du dernier Nectanebo et les échos de la magie égyptienne dans «Le roman d'Alexander»*, w: *La magie. Actes du colloque internationale de Montpellier 25–27 mars 1999*, I, eds. A. Moreau, J.-C. Turpin, Montpellier 2004, s. 99–110; C. Theis, *op. cit.*, s. 65–96.

³⁸ G. Pinch, *op. cit.*, s. 81, 86–87, 91–93.

³⁹ Editio princeps: C. Leemans, *Papyri Graeci Musei antiquarii publici Lugduni Batavi*, I, Lugduni Batavorum 1838, s. 122–129. Tekst grecki i komentarz: U. Wilcken, *Der Traum des Königs Nektanabos*, w: *Mélanges Nicole*, Geneve 1905, s. 579–596; L. Koenen, *The Dream of Nektanebos*, „BASP” 1985, 22.

⁴⁰ Przekład polski wraz z komentarzem: A. Wojciechowska, *Sen Nektanebo*, „Meander” 2018 [w druku].

zachowany papirus P. Leiden I 396 zawiera przekład sporządzony wprost z tego oryginalnego tekstu demotycznego⁴¹.

Myślą przewodnią tego fragmentarycznie zachowanego opowiadania są starania Nektanebo o odwrócenie gniewu bogów wywołanego zaniedbywaniem przez faraona obowiązków wobec świątyni Onurisa w Sebennytos. Do działania skłania władcę proroczy sen, w którym objawiają się bogowie Egiptu zgromadzeni na łodzi wokół Izdydy. Mimo niekompletności noweli możemy być właściwie pewni, że wysiłki Nektanebo zakończyły się niepowodzeniem i że bogowie ostatecznie odwrócili się od niego. Choć nie jest to wprost powiedziane w żadnym zachowanym fragmencie *Snu Nektanebo*, aluzje do władców, którzy nastąpią po tytułowym bohaterze wyraźnie wskazują na nieuchronny kres jego panowania⁴². Badacze słusznie zwracają uwagę na związki między *Snem Nektanebo* i logosem egipskim *Romansu o Aleksandrze*. Bohaterem obu utworów jest faraon obdarzony umiejętnością poznawania przyszłości, przy czym Nektanebo z logosu egipskiego praktykuje dodatkowo magię. W obu utworach bogowie odwracają się od faraona, co prowadzi do jego nieuniknionego upadku. Dlatego nie można wykluczyć hipotezy o przynależności obu tych utworów do jednego cyklu opowieści, możliwe wręcz, że do „noweli królewskiej” ukazującej w formie literackiej utratę władzy przez Nektanebo i być może kończącej się prorocstwem wyzwolenia Egiptu spod władzy perskiej przez Aleksandra⁴³. W takim przypadku – prawdopodobnym, choć ciągle tylko hipotetycznym – logos egipski *Romansu o Aleksandrze* stanowiłby niejako ciąg dalszy wydarzeń przedstawianych w *Śnie Nektanebo*.

Wśród wiodących motywów logosu egipskiego *Romansu o Aleksandrze* jest – jak już zostało wspomniane – działalność prorocza Nektanebo. To łączy go ze znaną z księgi I dzieła Józefa Flawiusza *Przeciw Appionowi* opowieścią o królu egipskim Amenofisie, który zapragnął ujrzeć bogów. Aby to osiągnąć, zwrócił się do innego Amenofisa, syna Paapisa, człowieka mądrego i potrafiącego przewidzieć przyszłość dzięki boskiej pomocy. O ile król egipski jest postacią fikcyjną, o tyle postać drugiego Amenofisa została zapewne stworzona w odniesieniu do dostojnika (prawdzi-

⁴¹ L. Koenen, *op. cit.*; ale por. trafne uwagi Spalingera (*The Date of the Dream of Nektanebo*, „Studien zur Altägyptischen Kultur” 1992, 19, s. 298–299) o tym, że grecki tekst z P. Leiden I 396 był sporządzany z myślą o grecko-macedońskim odbiorcy, co prowadziło do nieuniknionych przekształceń egipskiego oryginału.

⁴² K. Ryholt, *A Sequel to the Prophecy of Petesis* (P. Carlsberg 424, P. Carlsberg 499 and P. Carlsberg 559 + PSI inv. D 60 verso), w: K. Ryholt, *Narrative Literature from the Tebtunis Temple Library*, Copenhagen 2012, s. 162–163.

⁴³ M. Braun, *History and Romance in Graeco-Oriental Literature*, Oxford 1938, s. 19–25; L. Koenen, *op. cit.*, s. 171–194; por. R. Jasnow, *The Greek Alexander Romance and Demotic Egyptian Literature*, „JNES” 1997, 56, s. 95–103.

wego lub fikcyjnego, ale znanego z piśmiennictwa egipskiego znacznie poprzedzającego Józefa Flawiusza) z czasów faraona Amenofisa III⁴⁴. Aby ujrzyć bogów, faraon Amenofis miał oczyścić Egipt z ludzi ułomnych i trędowatych, wśród których znajdowali się również kapłani. To właśnie obecność tych ostatnich wywołała u króla strach przed gniewem bogów – motyw występujący również w *Romansie o Aleksandrze* i w *Śnie Nektanebo*. Podobnie jak w tych opowiadaniach także w opowieści o Amenofisie pojawia się motyw przepowiedni, połączony z wyprawą Amenofisa do Etiopii. Amenofis, syn Paapisa, przepowiedział królowi, że nieczyści znajdą sprzymierzeńców i będą rządzić Egiptem przez 13 lat. W dalszej części dowiadujemy się, że tak też się stało, a faraon Amenofis udał się do Etiopii⁴⁵. Mamy więc tutaj kolejne, choć zakamuflowane, odniesienie do postaci Nektanebo zmuszonego szukać schronienia za granicą – wedle *Romansu* w Macedonii, a w bardziej prawdopodobnym przekazie Diodora właśnie w Etiopii. Oczywiście egipska opowieść o Amenofisie została poddana w dziele Józefa Flawiusza adaptacji kulturowej, przypominającej tę, której poddana została postać Aleksandra w hebrajskich wersjach *Romansu o Aleksandrze*. Sam Amenofis nazywany jest w dziele Flawiusza mądrym człowiekiem i prorokiem, podobnie jak Nektanebo w *Romansie o Aleksandrze*. Właśnie nacisk położony na mądrość Amenofisa/Aleksandra jest oczywistym odzwierciedleniem egipskiej tradycji kulturowej przejętej przez żydowskiego autora⁴⁶.

Podobieństwa kompozycyjne logosu egipskiego *Romansu o Aleksandrze* do innych późnych opowieści egipskich – *Snu Nektanebo* i opowieści o Amenofisie – dowodzą egipskich korzeni tej noweli i to daleko bardziej nawet niż obfitość szczegółów kulturowych dotyczących magii, kapłanów, wróżbiarstwa egipskiego, którymi przesyciona jest ta opowieść. W postaci, w której dotrwał on do naszych czasów, logos jest dziełem kompozytowym, łączącym egipski kształt opowieści i jej zasadniczą treść kulturową z greckim językiem i sposobem ekspresji. Anonimowy autor *Romansu o Aleksandrze* – Grek bądź zhellenizowany Egipcjanin – przedstawia Nektanebo bardzo niejednoznacznie, zarówno jako z natury pozy-

⁴⁴ Wedle D.B. Redforda (*Pharaonic King-Lists, Annals, and Day-Books: A Contribution to the Study of the Egyptian Sense of History*, Mississauga 1986, s. 292–293) postać autentyczna pisarza królewskiego Amenofisa syna Paapisa; Gmirkin (*Berosus and Genesis, Manetho and Exodus: Hellenistic Histories and the Date of the Pentateuch*, London–New York 2006, s. 198) uważa jednak, że ten dostojnik jest też postacią fikcyjną.

⁴⁵ Jos. Ap. I 232–253.

⁴⁶ Zob. A. Kłęczar, *Wise and the Wiser: The Narratives on Alexander's Wisdom Defeated in Two Versions of Hebrew Alexander Romance (MS London Jews' College no 145 and MS Hébr. 671.5 Paris, Bibliothèque Nationale)*, w: *Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition*, eds. K. Nawotka, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2016.

tywną w oczach Egipcjanina postać maga i proroka, jak i egzotyczną dla greckiego odbiorcy postać czarownika kierującego się żądzami seksualnymi, powiązanego z niegreckim rogatym bogiem Amonem. Może więc taki Nektanebo być, i niejednokrotnie jest, odczytywany jako stereotypowy „barbarzyńca”⁴⁷. Ten kompozytowy, wieloznaczny obraz faraona ukazany w *Romansie* został potem powielony w pracach autorów bizantyjskich: Georgiosa Monachosa, Jana Malalasa, Georgiosa Kedrenosa i Konstantyna Porfyrogenety⁴⁸.

Pozostaje jeszcze do rozważenia pokrótce, czym jest logos egipski w *Romansie o Aleksandrze*. Dla niektórych badaczy, w tym dla najbardziej wpływowego w naszych czasach autorytetu w badaniach nad Ps.-Kallistenesem Richarda Stonemana, logos egipski jest jądrem, wokół którego narodził się cały *Romans o Aleksandrze*, w stadiach zaczynających się w pierwszej połowie III w. p.n.e.⁴⁹ Choć egipskie korzenie i data ostatecznej kompozycji tego dzieła nie budzą dziś większych kontrowersji, to hipoteza broniona przez R. Stonemana wciąż nie znajduje wystarczającego wsparcia w źródłach i w istocie bardziej prawdopodobne jest powstanie *Romansu* jako dzieła jednego autora, dla nas anonimowego, niż jego stopniowe narastanie⁵⁰. Jednakże nawet to nie umniejsza zasadniczo roli logosu egipskiego w całym tym dziele. Po pierwsze, umieszczenie w tekście *Romansu o Aleksandrze* obszernego passusu zaczerpniętego – choć bez wątplenia po uprzednim poddaniu go hellenizującemu przetworzeniu – z egipskiej noweli królewskiej jest wyrazem wielkiej erudycji Ps.-Kallistenesa. Ten logos, ale także liczne późniejsze dłuższe passusy i rozproszone wzmianki charakteryzują autora *Romansu o Aleksandrze* jako zhellenizowanego Egipcjanina o znakomitej wiedzy o niegreckiej kulturze swego kraju. Jest to też koronny dowód na jego metodę pracy: budowanie narracji fabularnej biografii Aleksandra z elementów zapożyczonych z wcześniejszych dzieł literackich, na ogół greckich, ale też takich, które pokazują zadziwiająco dobrą znajomość kultur orientalnych⁵¹. Z drugiej strony, rozpoczęcie biografii Aleksandra logosem

⁴⁷ S. Stephens, *Cultural Identity*, w: *The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel*, ed. T. Whitmarsh, Cambridge 2008, s. 69–70.

⁴⁸ Georgius Monachus, *Chronicon* I, s. 25; idem, *Chronicon breve*, I 17; Malalas, VII 17; Cedrenus, *Compendium* I, s. 264; Constantinus Porphyrogenitus, *De virtutibus et vitiis*, I, s. 156.

⁴⁹ R. Stoneman, *Il Romanzo*, s. xxix–xxxiii; idem, *The Author of the Alexander Romance*, w: *Readers and Writers in the Ancient Novel*, eds. M. Paschalis, S. Panayotakis, G. Schmeling, Groningen 2009, s. 149–152.

⁵⁰ Taka jest wciąż opinia większości badaczy, od Krolla i Merkelbacha po nasze czasy – zob. podsumowanie dyskusji w: K. Nawotka, *The Alexander Romance*, s. 18–25.

⁵¹ K. Nawotka, *The Alexander Romance*, s. 170; idem, *History into Literature in the Account of the Campaign of Gaugamela in the Alexander Romance*, w: *The Alexander Romance: History and Literature*, eds. R. Stoneman, K. Nawotka, A. Wojciechowska, Groningen 2018, s. 159–168.

egipskim, którego głównym bohaterem jest faraon Nektanebo II, stanowi zarówno skuteczną, przykuwającą uwagę czytelnika technikę pisarską, jak i wyraz chęci autora zaakcentowania wyjątkowej pozycji Egiptu w życiu Aleksandra, ukazywanego w tym dziele jako najbardziej wyjątkowa postać historii. Dzięki logosowi egipskiemu *Romansu o Aleksandrze* dokonała się zatem próba powiązania w świadomości czytelnika Aleksandra z Egiptem w stopniu daleko wykraczającym poza realia historyczne, ale dobrze służącym budowaniu patriotyzmu egipskiego i lokalnej dumy mieszkańców Aleksandrii, do których bez wątpienia należał też sam Ps.-Kallistenes.

BIBLIOGRAFIA (REFERENCES)

Wykaz skrótów źródeł antycznych

- Aristid., *Or.* – Aelius Aristides, *Orationes*.
Cedrenus, *Compendium* – Georgius Cedrenus, *Compendium Historiarum*.
Celsus – Celsus, Ἀληθῆς λόγος.
Chor. – Choricus, *Orationes*.
Clem. Al., *Strom.* – Clemens Alexandrinus, *Stromata*.
D.S. – Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*.
Hdt. – Herodotus, *Historiae*.
Jos. Ap. – Flavius Josephus, *Contra Apionem*.
Malalas – Joannes Malalas, *Chronographia*.
PGM – *Papyri graece magicae*.
Plu. mor. – Plutarchus, *Moralia*.
Ps.-Callisth. – Pseudo-Callisthenes, *Historia Alexandri Magni* (rec. A).

Opracowania

- Assmann J., *The Search for God in Ancient Egypt*, Ithaca–London 2001.
Aufrière S.H., *Quelques aspects du dernier Nectanebo et les échos de la magie égyptienne dans «Le roman d'Alexander»*, w: *La magie. Actes du colloque internationale de Montpellier 25–27 mars 1999*, I, eds. A. Moreau, J.-C. Turpin, Montpellier 2004.
Bagnall R.S., *The Date of the Foundation of Alexandria*, „AJAH” 1979, 4.
Brashaer W.S., *The Greek Magical Papyri: An Introduction and Survey; Annotated Bibliography (1928–1994)*, w: ANRW II 18.5, Berlin–New York 1995.
Braun M., *History and Romance in Graeco-Oriental Literature*, Oxford 1938.
Budge E.A.W., *The History of Alexander the Great, Being the Syria Version of the Pseudo Callisthenes*, edited from Five Manuscripts with an English Translation and notes, by E.A.W. Budge, Cambridge 1889 (= reprint: Gorgias Press, Piscataway 2003).
Burkert W., *Divination*, w: ThesCRA III, Los Angeles 2005.
Carney E., *Olimpias, Mother of Alexander the Great*, Now York–London 2006.
Clerc J.-B., *Homines magici. Étude sur la sorcellerie et la magie dans la société romaine impériale*, Bern–New York 1995.
Depuydt L., *From Xerxes' Murder (465) to Arridaios' Execution (317): Updates to Achaemenid Chronology (Including Errata in Past Reports)*, Oxford 2008.
Depuydt L., *New Date for the Second Persian Conquest, End of Pharaonic and Manethonian Egypt: 340/39 B.C.E.*, „Journal of Egyptian History” 2010, 3.

- Donnat S., *Le bol comme support de la Lettre au mort. Vers la mise en évidence d'un rituel magique*, w: *La magie en Égypte: à la recherche d'une définition: actes du colloque organisé par le Musée du Louvre, les 29 et 30 septembre 2000*, ed. Y. Koenig, Paris 2002.
- Erman A., Grapow H., *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, II, Berlin 1971.
- Etienne M., *Heka. Magie et envoûtement dans l'Égypte ancienne*, Paris 2000.
- Frankfurter D., *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*, Princeton 1998.
- Gmirkin R.E., *Berosus and Genesis, Manetho and Exodus: Hellenistic Histories and the Date of the Pentateuch*, London–New York 2006.
- Graf F., *Magic and divination*, w: *The World of Ancient Magic: Papers from the First International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens, 4–8 May 1997*, eds. D.R. Jordan, H. Montgomery, E. Thomassen, Bergen 1999.
- Jasnow R., *The Greek Alexander Romance and Demotic Egyptian Literature*, „JNES” 1997, 56.
- Jouguet P., *Pseudo-Callisthène et la fondation d'Alexandrie*, „BIE” 1942, 24.
- Karenga M., *Maat, the Moral Ideal in Ancient Egypt: A Study in Classical African Ethics*, New York–London 2004.
- Kłęczar A., *Wise and the Wiser: The Narratives on Alexander's Wisdom Defeated in Two Versions of Hebrew Alexander Romance (MS London Jews' College no 145 and MS Hébr. 671.5 Paris, Bibliothèque Nationale)*, w: *Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition*, eds. K. Nawotka, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2016.
- Koenen L., *The Dream of Nektanebos*, „BASP” 1985, 22.
- Koenig Y., *Magie et magiciens dans l'Égypte ancienne*, Paris 1994.
- Lichtheim M., *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings*, Berkeley 2006.
- Nawotka K., *History into Literature in the Account of the Campaign of Gaugamela in the Alexander Romance*, w: *The Alexander Romance: History and Literature*, eds. R. Stoneman, K. Nawotka, A. Wojciechowska, Groningen 2018.
- Nawotka K., *Pseudo-Kallistenes, Historia Alexandri Magni*, przekł., wstęp i komentarz K. Nawotka, Poznań 2010.
- Nawotka K., *The Alexander Romance by Ps.-Callisthenes*, Leiden–Boston 2017.
- Nawotka K., Wojciechowska A., *Alexander the Great Kosmokrator*, w: *Alexander the Great and Egypt: History, Art, Tradition*, eds. V. Grieb, K. Nawotka, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2014.
- Nawotka K., Wojciechowska A., *Nectanebo and Alexander the Great*, w: *Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition*, eds. K. Nawotka, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2016.
- Ogden D., *Binding Spells: Curse Tablets and Voodoo Dolls in Greek and Roman World*, w: *Witchcraft and Magic in Europe*, eds. B. Ankarloo, S. Clarke, Philadelphia 1999.
- Papathanassiou M., *Historia Alexandri Magni: Astronomy, Astrology and Tradition*, „DHA” 1999, 25.2.
- Petropoulos J.C., *Introduction: Magic in Ancient Greece*, w: *Greek Magic: Ancient, Medieval and Modern*, ed. J.C. Petropoulos, London 2008.
- Pinch G., *Magic in Ancient Egypt*, London 2006.
- Quaegebeur J., *Le dieu égyptien Shai dans la religion et l'onomastique*, Leuven 1975.
- Redford D.B., *Pharaonic King-Lists, Annals, and Day-Books: A Contribution to the Study of the Egyptian Sense of History*, Mississauga 1986.
- Ritner R.K., *Egyptian Magical Practice under the Roman Empire: The Demotic Spells and their Religious Context*, w: ANRW II 18.5, Berlin–New York 1995.
- Ryholt K., *A Demotic Version of Nectanebo's Dream (P. Carlsberg 562)*, „ZPE” 1998, 122.
- Ryholt K., *A Sequel to the Prophecy of Petesis (P. Carlsberg 424, P. Carlsberg 499 and P. Carlsberg 559 + PSI inv. D 60 verso)*, w: K. Ryholt, *Narrative Literature from the Tebtunis Temple Library*, Copenhagen 2012.

- Salvia F. De, *La figura del mago egizio nella tradizione letteraria greco-romana*, w: *La magia in Egitto ai tempi dei faraoni. Atti convegno internazionale di studi*, Milano, 29–31 ottobre 1985, cura di A. Roccati, S. Siliotti, Milano 1987.
- Sander-Hansen C.E., *Die Texte der Metternichstele*, Kopenhagen 1956.
- Shupak N., *Where can Wisdom be Found?: The Sage's Language in the Bible and in Ancient Egyptian Literature*, Jerusalem 1984.
- Spalinger A., *The Date of the Dream of Nectanebo*, „Studien zur Altägyptischen Kultur” 1992, 19.
- Stephens S., *Cultural Identity*, w: *The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel*, ed. T. Whitmarsh, Cambridge 2008.
- Sternberg-el Hotabi H., *Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte der Horusstelen. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte Ägyptens im 1. Jahrtausend v. Chr.*, I–II, Wiesbaden 1999.
- Stoneman R., *Il Romanzo di Alessandro*, I, Milano 2007.
- Stoneman R., *The Author of the Alexander Romance*, w: *Readers and Writers in the Ancient Novel*, eds. M. Paschalis, S. Panayotakis, G. Schmeling, Groningen 2009.
- Theis C., *Magie und Raum. Der magische Schutz auserwählter Räume im alten Ägypten nebst einem Vergleich zu angrenzenden*, Tübingen 2014.
- Thiel H. van, *Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L*, Darmstadt 1974.
- Wilcken U., *Der Traum des Königs Nektanabos*, w: *Mélanges Nicole. Recueil de mémoires de philologie classique et d'archéologie offerts à Jules Nicole, professeur à l'Université de Genève, à l'occasion du XXXe anniversaire de son professorat*, Genève 1905.
- Wojciechowska A., *From Amyrtaeus to Ptolemy: Egypt in the Fourth Century B.C.*, Wiesbaden 2016.
- Wojciechowska A., *Kontrowersje wokół Khababasza*, w: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*, red. K. Nawotka, M. Pawlak, Wrocław (Antiquitas XXIX) 2007.
- Wojciechowska A., *Sen Nektanebo*, „Meander” 2018 [w druku].
- Wojciechowska A., Nawotka K., *Alexander in Egypt: Chronology*, w: *Alexander the Great and Egypt: History, Art, Tradition*, eds. V. Grieb, K. Nawotka, A. Wojciechowska, Wiesbaden 2014.

ABSTRACT

The name Egyptian logos is traditionally applied to chapters 1–12 of book I of the anonymous late-antique *Alexander Romance*, attributed to Ps.-Callisthenes. It is an utterly ahistorical introduction to the *Alexander Romance*, a fictional biography of Alexander the Great. The Egyptian logos contains a story of the fall of the last pharaoh of Egypt Nectanebo II, then the story of begetting of Alexander either by Ammon of Siwah or by Nectanebo impersonating the god, and further the story of the birth of Alexander. The Egyptian logos is brimming with references to magic, culture and history of Egypt of the Late Period. In keeping with the Egyptian tradition it shows Nectanebo, the legitimate pharaoh of Egypt, as the person endowed with *heka*, or magical power. It exhibits striking ideological similarity to the *Dream of Nectanebo*, known from fragmentary Greek and demotic papyri. In all probability they both belong to an Egyptian literary cycle of the fall, exile and return of Nectanebo. They may have been anchored in a demotic royal tale of Nectanebo, now lost. This purported tale and its surviving offspring, the Egyptian logos of the *Alexander Romance* and the *Dream of Nectanebo*, share many features with the Egyptian wisdom literature, although the story of the birth of Alexander was clearly re-worked and adapted to the needs of the Greek reader. The Egyptian logos of the *Alexander Romance*, together

with the passages on the founding of Alexandria and on Alexander's stay in Egypt show Ps.-Callisthenes, the anonymous author of the *Alexander Romance*, as a hellenized Egyptian and a citizen of Alexandria, a person endowed with good knowledge and understanding of culture of pre-Macedonian Egypt. Ps.-Callisthenes was an erudite author keen on exploiting themes borrowed from earlier authorities.

Key words: *Alexander Romance*, Egypt, Ps.-Callisthenes, Nectanebo, Alexander the Great, magic, *The Dream of Nectanebo*

NOTA O AUTORZE

Krzysztof Nawotka – historyk i filolog klasyczny, wykształcony we Wrocławiu, Oxfordzie i Columbus, OH, obecnie zatrudniony w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego zainteresowania badawcze to epigrafika grecka, Morze Czarne i Azja Mniejsza w starożytności oraz dzieje i legenda Aleksandra Wielkiego. Spośród jego publikacji można wymienić monografie autorskie: *The Western Pontic Cities: History and Political Organization* (Hakkert 1997); *Aleksander Wielki* (Monografie Humanistyczne FNP 2004); *Boule and Demos in Miletus and its Pontic Colonies* (Harrassowitz 2014); *The Alexander Romance by Ps.-Callisthenes: A Historical Commentary* (Brill 2017). Ważniejsze prace zbiorowe przezeń współredagowane to: *Alexander the Great and Egypt: History, Art, Tradition* (Harrassowitz 2014); *Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition* (Harrassowitz 2016); *The Alexander Romance: History and Literature* (Barkhuis & Groningen University Library 2018). E-mail: krzysztof.nawotka@uwr.edu.pl